

Lengua

Изречението: диалектика и метафизика. Ab terminis inceptas

Иван ДОБРЕВ

Софийски университет „Св. Климент Охридски“ (Bulgaria)

dobrevdobri@abv.bg

Recibido: Diciembre de 2011

Aceptado: Febrero de 2012

Резюме

Статията въвежда в проблематиката на синтаксиса чрез преглед на разнообразието в синтактичния понятийно-терминологичен апарат. В Античността липсват изградени понятия и термини за синтаксис и изречение. В Средновековието разбирането за синтаксис се опира на логиката и юриспруденцията. В ново време терминологията се обогатява, но и досега няма единство в термините за признаци на изречението. За българската наука след Освобождението базови термини са подлог и сказуемо, субект и предикат. През XX в. се осъществява предимно морфо-синтактична практика в смисъл каква служба изпълняват в изречението частите на речта. Дискутира се ролята на фразовото (логическото) ударение при определянето на субекта и предиката. Подходът в изследването е обединителен за езиковедски и културологични проучвания.

Ключови думи: синтаксис, изречение, термини, фразово ударение.

La oración: dialéctica y metafísica. Ab terminis inceptas

Resumen

El artículo introduce en la problemática de la sintaxis mediante el estudio de su variado aparato terminológico y nocional. En la antigüedad faltaban términos y nociones para la sintaxis y la oración. En la Edad Media la visión sobre la sintaxis se basaba en la lógica y la jurisprudencia. En épocas más recientes la terminología se enriquece, pero todavía no existe unidad en cuanto a los términos que definen la oración. En la ciencia búlgara a finales del s. XIX y principios del XX circulaban dos pares de términos para el sujeto y el predicado. Durante el s. XX la práctica morfo-sintáctica resalta la función de las partes del habla en la oración. Se discute el papel del acento (lógico) fraseológico en la determinación del sujeto y del predicado. El estudio aplica una metodología lingüística y culturoológica.

Palabras claves: sintaxis, oración, terminología, acento fraseológico.

The Sentence: Dialectics and Metaphysics. Ab terminis inceptas

Abstract

The article deals with some problematic issues in syntax and provides a survey of the syntactic terminological apparatus as there has been no agreement reached so far concerning which terms define the sentence. It is argued that two sets of basic terms have circulated in the Bulgarian science in the period after the Liberation, namely subject and predicate, as well as (logical) subject and (logical) predicate. During the 20th century the morfo-syntactic practice has emphasizes the function performed by the respective parts in the sentence. The role of phrasal (logical) stress is further discussed in determining which is subject and which is predicate. The approach adopted in the study is both linguistic and cultural.

Key words: syntax, sentence, terms, phrasal stress.

¹ Publicamos aquí la primera parte del artículo. La segunda aparecerá en números posteriores.

Основна единица и главен изследователски обект на синтаксиса е изречението. Обаче в античната наука, която борави с пребогатата граматическа терминология, но не по-претрупана от днешната, понятията *синтаксис* и *изречение* нямат съответници. И сега в нашия език второто от тези понятия, *изречение*, не съдържа в своя експликат, в означаващото слово, очебийния и всепризнат признак на терминологичността – гръцкия или латинския корен, който би ни поставил на началната граница на цивилизоващата в световен мащаб класическа традиция. А и първото понятие, *синтаксис* (от гр. *συντάττω* ‘нареждам заедно, разполагам заедно, подреждам’), дълго не е имало нито установен обем, нито ясно съдържание в систематиката на съвременното лингвистично, а и нелингвистично познание (колкото и спорна да е нелингвистичната обосновка). Пространно, а не само школки погледнато (нъ мънъ нънъ пространно слово даждь – Константин Преславски), идеята за синтаксис, освен с математическата (символната, дедуктивната) логика, се преплита напр. и с това, което се преподава в университетската дисциплина “логика за юристи”.

В изложението на Тадеуш Котарбински (1886–1981) в синтаксиса за юристи са включени хипотетичните (със съюз *ако*), строго дизюнктните (с двойно употребен съюз *или: или ... или*) и конюнктните (със съюз *и*) сложни изречения, които са образувани от прости категорични, ще рече твърде често площадно произнасяни или изтъкувани декларативни изречения. По този повод си припимняме, че глагольт *κατηγορέω* ‘говоря срещу някого’, който произлиза от *ἀγορά* ‘събиране, сборище, пазар, мегдан, народно събиране, народно събиране’, се е чувал най-често там, където сред гмежа на множеството се е създавало обществено мнение, но не се е въздавало свещено правосъдие. Гръцкият глагол *κατηγορέω* е означавал и ‘мъмря, укорявам, не одобрявам, оплаквам се, обвинявам’. Той не е бил свързан обаче с действието ‘седя’ (вж. гр. *ἔδρα* ‘седене, сядане, коленичене; седалище, стол, скамейка; съдилище; храм’ от корена *sed- в *сядам*, който виждаме напр. в *συνέδριον* – новозаветно-гръцкото название на върховния светски и религиозен съд на евреите, а и в епископската или професорската *καθέδρα* < *κατ* + *ἔδρα*). Преди да бъдат превърнати във философски или граматически = “сказуемо” термини, *κατηγορέω* и *κατηγορία* са означавали ‘площадно обвинение, порицание, мъмрене, упрек, укор, хула’ (с една дума ‘емфаза’), но не в самия храм, който винаги е *simulacrum*, свещено подобие, а по-скоро в неговото свещенизирано подножие. Там – на съдалнишн Мосъова съдъж къннжъннцн н фърнсен.

Предимството на латинските *termini* ‘гранични камъни, граници’ (> ‘граници на познанието’) не би трябвало да е в тяхната абстрактност, а в протосемантиката им. Тя метафорично ни доближава до началата в живота, а заедно с това и до историческия опит, т.е. тъкмо до онова, което днес в терминотворчеството е най-малко ценено – вече сме се приучили да говорим за нещата с готово градиво, без да обмислим и преживеем същината му, и именно поради отказа от историзъм невинаги имаме успех в изучаването и осънаването на естеството. Зад днешния *категоричен* ‘ръзък, отсечен, пряк, повелителен, заповеден, недвусмислен, безусловен, неопровержим, абсолютен, решителен’ глас, който е и ‘безпристрастен’, се чува равният глас на древния *κατήγορ*

‘обвинител’, а зад него – лишеният от официален обертон (А) и по-близък до пазарската гълпа глас на изобличителя, издайника, присмехулника, утешителя, хулителя или хвалителя и ласкателя в речта на когото диалектически преобладават обертоновете на скръбта (U) и(ли) радостта (I). *Хвала* и *хула* може и да не са от един и същ праславянски корен, но именно тяхното противоречиво единство, основано на плача и смеха (има го и у животните), са корените на *изречението*, те са сред най-първичните мотиви за неговата поява. В прабитието изричането, което произвежда изречения, има по-ското емоционален, отколкото интелектуален подтик. Императивът (знаят го и създателите на компютърните езици) предхожда индикатива и първоначално е имал и назоваваща употреба (*търчи-лъжи*). Името на Вазовия герой *Ганчо Зелен горо* (“Грамада”) съдържа прякора **Зеленей горо!* – всяка година юнакът едва дочаквал пролетта, за да хване пак гората; императивна номинация имаме вече в прякора на дядо Добри *Зеленката*, който учил Филип Тотю на хайдушки занаят.

От друга страна (в “логика за юристи”, където думата *съждение*, сродна със *съд* и *съдилище*, е синоним на *изречение*) античният $\lambda\acute{o}\gamma\omicron\varsigma$, ако се доверим на речниците, включва ‘слово, реч, говорене, разговор, преговори; дума, израз, изречение, изявление, заявление, твърдение; заповед, обещание, в Средновековието и златопечатен царски акт за дарение’ и др. Цялото съдопроизводство се основава на осъществени в изречения модалности (начини за изказ), които разкриват и познавателните способности. Практически, сиреч отсъждащо, а отгук и съдебно погледнато, съжденията биват асерторически (от лат. *assertor* ‘предявител пред съда на претенция за нещо’), т.е. изречения за констатация, с които само се твърди или отрича нещо, без да се употребява ‘трябва’ или ‘може’; аподиктически (от $\acute{\alpha}\pi\omicron\delta\iota\kappa\acute{\eta}\omega$ ‘защитавам се в съда’), които с ‘трябва, необходимо е’ възлагат на една от страните *opus probandi* ‘товара на доказването’ (напр. *Разходът трябва да се оправдае с документ* или *Обвинението не бива да се гради на предположение*); проблематически, които съдържат израз ‘може, възможно е’, подхвърлен като защитно средство ($\pi\rho\acute{o}\beta\lambda\eta\mu\alpha$ от $\pi\rho\omicron\upsilon\acute{\alpha}\lambda\lambda\omega$) – то отклонява асерторичността и внася съмнение, неразрешимост, неразгадаемост за обвинителя в съдебния процес (напр. *Възможно е Стоянов да е бил там и пистолетът да е на Стоянов, но от това не следва, че Стоянов е убиецът*). Ако досега няма аподиктическа или проблематическа логика, макар че опити да се разработи модална силлогистика (система за заключения – от $\sigma\upsilon\lambda\lambda\omicron\gamma\iota\sigma\mu\acute{o}\varsigma$ ‘съотнасяне на мисли’) не липсват, то е защото Аристотел (384–322 пр. н.е.), който си е поставил за цел да я създаде, не е успял да осъществи докрай намерението си. Той е основал т.нар. асерторическа силлогистика, на останките от която почива цялата средновековна логика. Понятията *асерторическо*, *аподиктическо* и *проблематическо* съждение са били въведени от Иммануил Кант (1724–1804) като рожби на чистия разум (*reine Vernunft*), сиреч на идеалистическия критицизъм. Съждението от първия тип, казва той, е съзнание за действителността, от втори тип – съзнание за необходимостта, а от трети тип – съзнание за недокоснатата възможност (в съвременното съдопроизводство тя се нарича презумпция за невиновност). Извън областта на философията и правото, в учебникарската литерату-

ра по логика през XIX в., включително и у нас преди и след Освобождението, асертоническите съждения биват наричани потвърдителни (те могат да бъдат и с положителен, и с отрицателен граматичен изказ), аподиктическите – доказателни, а проблематическите – вероятни.

На свой ред в анализа на литературното творчество, сиреч в науката поетика, чието начало се приписва пак на Аристотел, се заговори, напр. от Цанко Младенов (1928–2008) в рамките на българския език, за поетически синтаксис на стихотворенията, за синтактична форма на лирическото, която е различна от синтактичната форма на епическото. Така се очерта нуждата от понятия, които да описват синтактични структури, по-обхватни от традиционното школко *изречение* (*школа* и *схоластика* произлизат от *σχολή* ‘незаетост, свободно време, почивка, занимание през свободното време, разискване, изучаване’, *σχολάζω* ‘празен съм, незает съм, имам свободно време, посвещавам свободното си време, ученик съм’, срв. с народната гръцка заемка *scholae* ‘научно изследване, научен разговор, място за научни разговори, училище’ *scholasticus* ‘ритор, сиреч оратор, граматик, ученик, средновековен богословстващ философ’). Изследванията на Ц. Младенов, в нашите скромни български мащаби, са важна крачка, която отведе синтаксиса до термините на поетиката – епоса (*ἔπος* ‘дума, слово, сентенция, пословица, разказ, стих’) и лириката (*λύρα* ‘лира, свирене на лира, лирическа поезия, лирическо стихотворение’ – в Стария Завет на *λύρα* съответства музикалният инструмент *psaltery*), т.е. Ц. Младенов ни поведе към теорията на сюжета и жанра, без с това да превърне самата поетика в историческа (епитет, с който тя самата, но често без никакво основание, обича да се кити). Същевременно с някои свои дялове разработката на нашия учен ни отдалечи, в положителна посока, от позитивистичната научна езикова материя на XIX в., която не съумя бързо да изскочи от овехтялата подвързийна шагренова кожа на собствената си ограниченост, на едностранчивото и досадно умуване за неща извън живота. Нерадо е обаче да си във време, когато няма кой да те чуе.

Преди две столетия съдържанието на понятието (*славянски*) *синтаксис* се е свеждало главно до различните служби и употреби на граматическите форми (*μορφαί*), които са изследвани повече в прозата, отколкото в поезията. Тихомълком е прието, че и на двете места явленията са едни и същи, но не се споменава напр., че поетите (в това число и народните певци) имат особено отношение не само към съчинителните съюзи, но и към съюзите изобщо и че лириката се основава на употреба в реч с *μέτρον* на местоименни и глаголни форми в първо и второ лице извън реалния диалог. Изглежда, че съюзите (те почти липсват напр. в старотюркската неметрическа епиграфска словоизява, където има много “аз” и “ти” – деяния на вожда / обръщение към народа) са били последна грижа и за цяло поколение граматисти. Достатъчно е набързо да прелистим основополагащите наръчници на Франц Миклошич (1813–1891) или Фьодор Буслаев (1818–1897), за да видим, че там отсъстват раздели, които да са посветени напр. на видовете подчинени изречения, главно прозаични. Ето как е посочен предметът на синтаксиса напр. у патриарха на сравнителното славянско езикознание Ф. Миклошич: “Jener Teil der Grammatik nun, welch-

er Bedeutung der Wortclassen und der Wortformen darzulegen hat heist Syntax. Die Syntax zerfällt dennoch in zwei Teile, von denen der erste die Bedeutung der Wortclassen, der andere die Bedeutung der Wortformen zum Gegenstande hat.” Понятието за *изречение* тук няма. Според авторитетната преценка на Стефан Младенов (1880–1963) у Ф. Миклошич синтаксисът е представен като семантичен дял на морфологията. Всичко, което се е отнасяло до типовете изреченски съчетания, до паратактичните (съчинителните) и хипотактичните (подчинителните) връзки между изреченията, а и в самото изречение, у Ф. Миклошич е останало извън обсега на внимание. Може да се каже, че граматическият раздел *синтаксис* почти не е мръднал от времената на Аполоний Дископ (II в. от н.е.) и на сина му Гордиан. Първият от тях е посветил усилията си на семантическата съчетаемост на частите на речта и с това е свел наблюденията си до подредбата на словата. Чрез огромния трактат на Присциан (V в.), който е приложил същия принцип към латинския език, старогръцката граматическа традиция достига до Средните векове и до Новото време. Науката синтаксис (Ал. Теодоров-Балан я нарича синтакса) престава да бъде предимно учение за употребата на словоформите едва след като Карл Бругманн (1849–1919) при преработката на знаменития младограматически “Grundriss” включва първите два дяла от тритомния синтактичен принос на Бертолд Делбрюк (1842–1922) към същия “Grundriss” в морфологичната част на второто издание.

Що се отнася до българската научна традиция, най-видните ни възрожденски граматичници не са си служели с означението *синтаксис*. Вместо него у Христати Павлович (1804–1848) намираме понятието *съчинение* – *Сочиненіе ꙗчи, какъ се соединяватъ една съ другою ослъ части разговорѣ* (осемте части на речта) въ *представлваніе Предложеніи* (1836 г.), а Йоаким Груев (1828–1912) говори за *словосъчинение*: “Словосъчиненіе-то учи какъ ся събиратъ и нареждатъ рѣчи-ты въ слово” (1856 г.). “Слово – продължава авторът, наричатъ сборъ отъ нѣколко рѣчи, кога показва мисль. Слово, кога изрича само еднъ мисль, казва ся *прѣдложение*; на пр. *Богъ е вѣченъ*”. Заслужава да се спомене и определението на Сава Радулов (1817–1887): “Словосочиненіе-то е една частъ отъ граматикъ-тъ, която ни запознава съ правила-та, какъ ся соединяватъ отдѣлни-тъ думы въ едно понятно прѣдложеніе и цѣлы-тъ прѣдложенія въ еднъ связнъ и понѣтнъ рѣчь”. (1870 г.). Според нашия възрожденски граматик науката за “словосъчинението” включва две части. Едната от тях се нарича “сочетаніе на думи-тъ” и изяснява по какви правила се променят окончанията в съчетанието и как това зависи от предлозите. “Втора-та частъ отъ практическо-то словосочиненіе трѣбва да ны опознае съ правила-та, какъ и кога ся употребляватъ [думите]”. Впрочем раздел “Словосъчинение в предложении простом и сложном” намираме и у Ф. Буслаев. По-кратък и по-общ е Иван Богоров (ок. 1820–1892): *Рѣчь ѣ свраніе отъ нѣколко дѣми, които иматъ свършенъ раздѣлъ; както [“]ващитѣ са длъжни да отхранватъ добръ дѣцата си[“]* (1848 г.). От тук до постановките на нашата граматическа наука след Освобождението остава само една стъпка: “Синтаксисът е учение за свързването на думите, за да изказват мисли” (Ал. Теодоров-Балан –1899 г.). “Изречение наричаме съчетание от думи, което изразява известна мисъл”

(Любомир Андрейчин – 1944 г., дефиниция, стара колкото света, срв. с *λόγος ἐστὶ λέξεων σύνθεσις διάνοιαν αὐτοτελήν δηλοῦσα* у Дионисий Тракийец – II в. пр. н.е.). Във всички гореприведени определения на преден план е синтезът (*σύνθεσις* > *сочинениѣ*, сбор, съчетание). Така е и когато става дума за текстови цялости, по-големи от ония, които са имали предвид напр. Ал. Теодоров-Балан (1859–1859) и Л. Андрейчин (1910–1975): “Едно главно предложение, допълнено съ приставены (“подчинени” в съвременната терминология), или сборъ от нѣколко главны, придружены съ тѣхны-ты си приставены, за да ся изрѣче пълень разумъ, нарича ся *изрѣченіе* или *періодъ*. Періодъ отъ едно главно предложение зъве ся *простъ*, а съставенъ отъ двѣ или повече главны предложения – *сложенъ*” (Й. Груев – 1858 г.). Тук понятието *изречение* или *период*, който, както ще видим, е риторическа единица, съставена от *члѣнове* (колони), е надредно спрямо понятието *главно предложение*. Но постепенно съставяната след Освобождението българска университетска граматика, която често бива изпреварвана от училището в стремежа му да бъде “училище житейско”, в последното десетилетие на XIX в. не тръгва по пътя, който с ясно чувство за елинистична традиция се е опитал да очертае Й. Груев. Школската ни практика настоява за употреба на *изречение* наместо (*главно предложение*, както се е чувало и преподавало във възрожденските ни даскалоливници, и изоставя термина *период*, а заедно с него изключва от граматическата наука и явлението, на което той съответства. За да даде предимство на т. нар. формална дефиниция на изречението, за която ще стане дума след малко.

В раздела “За періоды-ты”, какъвто липсва и у Ф. Миклошич, и у Ф. Буслаев, а по правило и в по-новите български граматики, Й. Груев отбелязва, че “Членове-ти в сложный период скачатъ ся помежду си по съжзи, и по тѣхно-то значение и сами-ти періоди бивать:

1. *Съединителни*, скачени по съжзы: *и, та, не само, нъ и, както – така и; нито, нито, ни; или, или; ту, ту; притова, освѣнь-това; такожде*.
2. *Противителни*, съединени по съжзы: *а, нъ, обаче, междутова, напротивъ*.
3. *Сравнителни*, по съжзы: *сжицо така, такожде, както* и пр.
4. *Причинни*, по съжзы: *зачто-то, понеже; понеже-то; оттова; затова* и пр.
5. *Заклучителни*, по съжзы: *итака, по-това, слѣдователно* и пр.
6. *Прѣдположителни*, по съжзы: *ако бы – то бы*.
7. *Условнини*, по съжзы: *ако, ако ли, – то; кога-то, тогава*.
8. *Устѣжителни*, по съжзы: *ако и, при все това, нека, нъ; обаче*.

Друга особеност, на която обръща внимание авторът, е, че “Сложный период, отъ колко-то члена и да състои, дѣли ся на двѣ половини, отъ кои-то въ вторж-тж ся доказва, изяснява това, что е казано въ пръвж-тж, или се искарева слѣдствие”. Друг въпрос е, че принципът на дихотомия, който би следвало да е езиково-исторически, у Й. Груев не е спасен навсякъде (говори се напр. и за “членъ и половина на периода”, и за “троечленни периода”). Това е своеобразно свидетелство и за разрушаването на “сложния период” (епитетът “сложен” от гледище на античната теория тук е ненужен – периодът е по дефиниция дву-членен), и за вторичността на “простия период” (единичното “главно предложение”), който е възникнал при разпада на “сложния”.

Ядро на граматическите изследвания в ХХ в., без то да е свързано пряко нито с логиката, нито със съдебната практика, са асерторичните по смисъл изречения от индоевропейски тип (характеризирал ги е Б. Г. Адмони). В тях по схоластичния средновековен модел за анализ на съждението се търси субект (подлог – предимно съществително) и предикат (сказуемо – предимно глагол). Подходът изначално почива на категорията “спрегната глаголна форма” (*verbum finitum*) – “изречение е мисъл, изразена с помощта на личен глагол”. Тази дефиниция, приета у нас от немската школка граматика не без помощта на Любомир Милетич (1863–1937), се нарича формална (би могла да се нарече и морфологическа), защото се основава на изучаваната в училище граматическа дисциплина морфология (наука за формите на думите). Но към школския граматичен разбор има изискване да бъде и синтактичен. Затова той преди всичко друго борави с термините “субект” (сиреч “подлог”) и “предикат” (сиреч “сказуемо”), вторият от които се представя от спрегнатия глагол (*verbum finitum*) в изречението при условие, че той е единствен.

Ще се допълни, че и двата училищни синтактични термина, “субект” и “предикат”, са възникнали в рамките на античната логика. Под субект на съждението (*ὑποκειμένον*, гръцка калка в латински *subiectum*) Аристотел е подразбирал реално съществуващия предмет, предикатът пък (*κατηγορούμενον*, гръцка калка в латински *praedicatum*, от *praedicatio* ‘провъзгласяване, прославяне’) утвърждава или отрича наличието на някакъв признак в предмета. Тъй като и Аристотелевата традиция, и формалният метод твърде ограничават броя на изразите, които подлежат на анализ (*verbum finitum* не е непременно условие за изречение, а в много езици той е по-бедно представен), част от филолозите се възвърнаха към забравените принципи на т.нар. актуално разчленяване. Във всеки изказ то има за цел да подсказже що е предмет на говоренето, сиреч що е тема, и какво се съобщава по темата, сиреч що е рема. Напоследък у нас, по повод историята на българската рима до Освобождението, актуалното разчленяване на изречението засегна Мая Байрамова (род. 1942 г.). Тя отбелязва, че поне в собствените си очи лингвистиката отдавна се е отклонила от представите на картезианската школа в манастира Пор Роял (XVII в.), според която законите на синтаксиса и логиката са еднакви – ако картезианците са прави, твърдят противниците им, една и съща мисъл нямаше да може да се изкаже поне по два различни начина.

Но картезианството, смята М. Байрамова, не бива да бъде подценявано. Началата на създадената от Антоан Арно (1612–1694) и Пиер Никол (1625–1695) универсална логическа теория и досега, макар и в невярно тълкуване, продължава да бъде в основите на училищното образование по граматика. Според учените в Пор Роял “изречението е съждение, изразено с думи, в което подлогът (*subiectum*) е същността, която се изказва, а сказуемостта (*praedicatum*) е онова, което се изказва за същността”. Картезианците (за разлика от съвременните граматични формалисти), добавя М. Байрамова, са подхождали към своя научен обект всеобхватно-принципно и затова не са заявили какви словесни изрази могат да служат за субекти или предикати. Морфологичните категории и характеристики на субекта и предиката в карте-

зианската теория (както и у младограматика Херман Паул) не са от съществено значение – важно е само мястото на т. нар. логическо или фразово ударение – предикатът е там, където е гребенът на интонационната вълна. “Естествен ред” не съществува. Онази част на изказа, която е субект, т.е. изразно пресъздава старата, вече изградена представа за нещо, никога не е под логическо ударение – то характеризира само предиката (младограматически казано, словесния изказ на новата представа, която трябва да бъде присъединена към старата). В светлината на тази теория т.нар. едносъставни изречения с неизбежно фразово ударение съдържат само словесен предикат, неговият субект е извън изговореното. В една по-стара разработка (на Втория конгрес по българистика) М. Байрамова представя по-радикалното виждане, че изговорената в едносъставните изречения дума може да се третира като субект, а самото фразово ударение функционира като предикат, макар и суперсегментен. Така или иначе граматистите са длъжни отчетливо да разграничат субект и предикат, а не да обявяват (и до днес) едносъставните изречения за субектно-предикатно неразчленими.

В особен раздел на своята *Grammaire generale*, озаглавен *Les figures de construction*, Арно и Лансло твърдят, че словоредът съответства на естествения ход на мисълта, но хората, които обикновено са заети повече със съдържанието на мислите си, отколкото с начина на техния изказ, пропускат нужни или вмъкват ненужни думи (влизат в ролята на своеобразни редактори) и по този начин променят естествения словоред. Затова силлепсисът (помощните думи – в гръцките евангелски примери те са “емфатизаторите” *δέ* и *οὐν* със старобългарско съответствие *же*), елипсата (пропусъкът), плеоназмът (излишните думи) и хипербатът (неестественото разместване) се възприемат от нормативистите като граматическа неправилност, макар че в речта те понакога са пример за словесно изящество. Изящни или неизящни, споменатите структурирания имат стилев ефект.

Изреченските типове без *verbum finitum* са бивали обявявани за заместници на изречението (нем. *Satzvikariate* от лат. *vicis* ‘смяна, промяна’, *vicarius* ‘заместник’). Към тях обаче, като към същински изречения, когато са описвали особеностите на отделни езици, са насочили немалко внимание младограматичите – немска езиковедска школа от последните три десетилетия на XIX в. и началото на XX в., която, поне по първоначално намерение, се е стремяла да превърне в свой обект живата реч. С житейското си разнообразие и с близостта си до първоизворите на човешкото битие, казват младограматичите, непосредният изказ е много по-благодарен за езиково-историческо обследване от заучените ораторски похвати или богословско-юридическата казуистика, както и от схематизма на школната граматика, който, нека добавим, по-късно ще прерастне в опора на структурализма. Тук трябва да се обърне внимание и на дихотомията устна реч – книжовно слово. В научния живот от Средновековието насам превесът е на страната на писмената изява и в научната и в техническата литература именно тя влияе на говорната постройка, а не обратно. Това до голяма степен ограничава възможностите на изказ и все повече измества т. нар. *Satzvikariate*.

Впрочем, както е отбелязал логикът Ян Лукасевич (1878–1956), всички средновековни предикати първоначално, по стъпките на Аристотел, са били в границите на вече полуразрушената импликация (в изреченията, които в някаква степен са наследили модела *ако ...то*). В категориите на българската граматика (в това отношение тя съвпада със старогръцката) предикатите са в облика на съществителни нарицателни или субстантивирани прилагателни в мн. ч., които са съчетани с форма за 3 л. мн. ч. сег. вр. на спомагателния глагол. Вж. напр. изходното аристотелевско *Ако всички човеци (а) са смъртни (б) и всички елини (с) са човеци (а), то (по необходимост, ἀνάγκη – важна Аристотелева съставка, която асерторично подчертава правилността на извода) всички елини (с) са смъртни (с)*. Тук би ни позадържала повторимостта на съставките (а), (б) и (с), която като явление е налице и извън жанровете на логическото разсъждение. Разбира се, стилистите не са особено загрижени да изследват със собствените си методи аристотелевската импликация (от лат. *implicō* < *plectō* ‘плета’) като ‘вплитане’, като своеобразно *πλόκη* (дума, с която античните граматисти означават едно особено плетенне *словесъ*, днес научно вменявано на Патриарх Евтимий и на неговите литературни приемници). В риториката, чието бурно развитие в Древна Гърция предшества появата на силлогистиката, повторът е средство да нарастне музикалността на речта и нейната образност. Изискването за *forma* ‘образ’ (съответстващата гръцка дума е *μορφή*) се превръща в изискване за красота (лъпотъ) – безформеното е некрасиво и нелепо. Тъй или иначе, поне засега, всяка логика, в това число и символната, със своите “правилно построени формули”, които за структуралистите са нормативни и априорни, се осъществява в някаква частна граматическа или риторическа система по *лъпотъ*.

Езиковите системи обаче не са всеобщи, а са оразличено в граматическото си разнообразие достойние на люде и народности, които са оставили върху логиката отпечатъка на собствената си реч. Една частна проява, свойствена напр. на гръцкия език (както Впрочем и на българския), е принудила Аристотел да въведе понятието *σύνδεσμος* (*copula* в латинската традиция), съответстващо на глагола *съм* в 3 л. мн. ч. сег. вр. От това понятие в руската граматична традиция напр. няма нужда, тъй като в руски няма и спомагателен глагол (*Элины люди. Люди смертны*). Едва по-късно силлогизмите са започнали да се строят неимплективно, като поредица от асерторични по тип изкази (*Всички елини са човеци. Всички човеци са смъртни. Следователно всички елини са смъртни или Някои човеци са елини. Някои елини са философи. Следователно някои човеци са философи* и под.). В такъв случай следаристотелевското школко асерторично изречение се оказва последица от скрит анализ (развързване, разделяне) на някаква изначална по-голяма цялост, то не е синтез от по-прости единици, наричани субект (подлог) и предикат (казуемо). И най-накрая, след като се отстрани трудното за морфологично охарактеризиране *следователно*, на което се крепи цялата асерторична силлогистика, изконната аристотелева имплективна конструкция продължава несъщинското си съществуване като поредица от безсъюзни звена, които в рамките на училищното обучение са се превърнали в обект на най-обикновен пословен граматичен разбор.

Особеност на Йоаким-Груевото предложение от епохата на Възраждането (с основен пример *Богъ е въчень*) е, че то “има три главни чѣсти: *подлогъ*, (или подлѣжящѣе) (*Богъ*), *врѣзка* (е) и *прилогъ* (*въчень*)... Врѣзка-та и прилогъ-тъ нѣкой пѣтъ биватъ слѣни вкупъ и изрѣчени само съ единъ глаголъ; на пр. намѣсто да кажѣж : *Стоянь е здравъ*, казвамъ: *Стоянь здравѣе*; въ такъв случай глаголъ-тъ, въ кой-то ся разумѣва врѣзка-та и прилогъ-тъ, казва ся *сказуемо*”. По подобен начин в *мысли* (*Стоянь мысли*) Й. Груев вижда *сказуемо*, “въ кое-то ся заключѣната и врѣзка-та и прилогъ-тъ.” Ако продължим да разсъждаваме в предложѣната ни насока, бихме могли да стигнем до заключѣнието, че *ѣе* в *Стоянь здрав-ѣе* и *-и* в *Стоянь мысли-и* са алоформи на един и същ спрегаем “спомагателен глагол”, прибавен към именна “аморфност”, съответно към *здрав-* и *мысл-*, както бе и в смелия опит на Мирослав Янакиев (1923–1998) да създаде “изолираща българска граматика” и с нейна помощ през 60-те години на миналия век, като използва много повече шпации (слово-разделители) в сравнение с книжовния език, да издава и индексира старобългарски писмени паметници. Но тъкмо заради “именната аморфност” и големия брой “спомагателни форми” идеята се стори на езиковедите нелепа, а на печатарските работници, които изпълняваха трудови норми – неосъществима. Известни са обаче възрожденски книги, в които членният показател в наборния текст стои отделно: *жена та, жени ты, село то, села та*, но по-често полуразделно – *жена-та* и пр., поради което изолиращите процедури не би трябвало да се възприемат като съвсем странни. Не са малко и онези учени, и сред тях на първо място създателят на сравнителното индоевропейско езиковедие Франц Бопп (1791–1867), които са готови да признаят името за по-древно градиво от *verbum finitum*. Според тях редица флективни форми, като напр. лат. *am̄-bā-m*, са възникнали от прилепяне на помощен глагол **bā-*, сроден с *бях*, към своеобразен “аморфен инфинитив” *am̄-*. Впрочем подобен “нащърбен” инфинитив е имало в българския език (*до ще време* < донтн хоѣетъ врѣмѣ) и следи от него са останали и досега. Заедно с възвръщането на забравени научни постановки би си струвало да се поразсъждава и над възможността да се постулира помощен глагол **Hei-* / **Hi-* > **i-*, от който произлиза и *-ѣе*, и *-и* в горните примери, сиреч да се признае участието на корена на “пътуването” в лат. *i-t-er* “път” и в старобълг. н-д-ѣ, инф. н-тн, мин. деят. прич. шьд-, в образуването на част от глаголните основи. А пътуването експлицира движение, по-общо казано акционност. Подобна идея е имал още Ф. Бопп. И за корена на “метаморфозата” **He-* > **s* в *съм*, без който, наред с глагола на “пътуването”, е невъзможна вълшебната приказка, се е твърдяло, че присъства в праславянските форми за имперфект (старобълг. *несѣаше*, *можаше* и под.). Но занимание в тази насока, поне засега, би ни отвело твърде далеч от пряката синтактична програма. Отдалечаващ ще е, с оглед на нашата цел, и опитът да видим, колкото и силни да са основанията за това, напр. в *здрав* < съ-драв- корена на *дърво* (етимологията е всепризната), а в *мысл* – идеята за скачащата от клон на клон **мзкъ* “катерица” (няма обаче никаква пречка мисълта да е крилата и да лети, да бъде пъргава, да снове между световите, както това прави в северогерманската “Стара Еда” катерицата по ствола на космическото дърво *Igdrasil*, и пр., и пр.).

Нужно е да се отбележи, че в българската наука понятието *сказуемо* се появява не в граматиката, а чрез възрожденските учебници по логика. “Аналитическо суждение, пише по стъпките на И. Кант нашият д-р Васил Хаджистоянов Берон (1824–1909), се назива такова едно суждение, в кое-то сказуемо-то е едно понятие, изведено изъ само-то подлежаще; или въ кое-то оно, разгледано въ отношение къмъ съдържанье-то що съставлява подлежащето, не е нищо по много освенъ единъ отъ общи-тъ нѣгови бѣлѣцы. Напримеръ, *злато-то е металъ, человекъ е едно разумно и словесно животно* и т. под.” По средновековно предписание школското обучение си е поставяло между другото и целта на научи възпитаниците си “да мислят логически”, след като вече ги е отучило да мислят образно. На български това би трябвало да стане и чрез правилната книжовна употреба на регламентирано установени пълни и кратки членни форми – първата за подлог, а втората за останалите изреченски прояви на съществителните от м. р., които завършват на съгласна. Казват, че за спазване на двата типа членуване в м.р. ед.ч., ако не сега, то поне някога, най-много настоявали юристите. Не направим ли разлика между *убиецът* и *убиеца*, твърдели те, а пишем навсякъде само *убиецът* (респ. *убиеца*), ще има случаи, в които няма да е ясно кой какво е сторил (напр. *Свидетелят твърди, че през прозореца извикал убиецът* и *Свидетелят твърди, че през прозореца извикал убиеца*). А това, напр. при записван следователски разпит или в съдебно документирана “хаотична реч” (термин от “логиката за юристи” относно несвързани свидетелски показания), може да затрудни (проблематичен израз) решаването на някой съдебен казус. И формално погледнато, след като записът не предава т. нар. “логическо ударение” (нем. Satzbetonung), сиреч “емфазата”, доводът не е съвсем безоснователен – иска се на всяка цена да се отстрани от съдебните дела омонимията, а заедно с това и синонимията, която в юриспруденцията е крайно нежелана. За да няма поводи за логически недоразумения, представителите на математическата логика приписват на собствените имена (англ. proper names) освен денотат (denotation) още и смисъл (англ. sense = нем. Sinn, противопоставено на Bedeutung, макар че някои предпочитат англ. meaning). В такъв случай *Иван Вазов* и *авторът на “Под игото”* не са юридически синоними, понеже имат еднакъв денотат, но различен смисъл, към който съдът трябва да е безразличен. Юридическият подход обаче е астилистичен и не разисква филологическата страна на въпроса, която опира до принципите на редактиране, а и до диалектното (разговорното) разнообразие на речта, напр. *Видях самоубийцата* (мъж) и *смъртът с очите си* в стария габровски говор. На свой ред силлогистиката също не допуска синонимия – в *Елины люди*. *Люди смертны*. *Елины смертны* “малкият термин (ὄρος)” – *елины*, средният термин – *люды* и “големият термин” – *смертны* трябва да бъдат неизменни. От друга страна обаче анализът на обусловеността признава ползата от т. нар. напаметелен (ἐνδύμημα) или допълнителен (ἐπιχρημα) силлогизъм, за каквѣто споменават възрожденските ни учебници по логика. С това по-късната логическа наука мълчаливо допуска съкратителните (брахилогичните) и разширителните (амплификативните) редакции в хода на разсъждение-то. Напр. *Всички планети светят с отразена светлина*. *Марс свети с*

отразена светлина предполага вмъкване (респ. пропускане) на *Марс е планета*. Но поне на думи силлогистиката е враг не само на всяко редактиране, но и на всякаква синонимия, а и на стилистиката изобщо.

Логиката, за разлика от риториката, от която е произлязла, е по рождение астилистична и изначално е изключвала не само употребата на собствени имена (едно и също лично име с повече от един денотат), но изобщо на имената в ед.ч. Тя е предпочитала да не работи с индивидуални понятия (индивидите в границите на еднородното общество са взаимно заменими), а със съвкупности от твърдения, сиреч с класове, и поради това, както вече бе посочено, си е служела само с множествени форми – *човеци, елини, философи* и пр. Но тъкмо при назоваването на класовете членимата множественост може да се изрази и неразчленимо и обратно (напр. *човешки род* вм. *човеци*) и това е било първа стъпка към стилистиката. Възникнала е възможност, след като се премине напр. през т. нар. генерична употреба, общото разчленимо понятие (напр. *вълци, lupi*) да се замени с назоваване в ед. ч. (*Вълкът е звяр; lupus in fabulis*), с лично име или дори с перифраза, съдържащи други, неприсъщи на имената граматически черти. А местоименните показатели за всеобщност (*всички*) или частичност (*някои*) (у Аристотел те са квантори за всеобщност или за съществуване), които играят основна роля в аристотелевските логически модуси, са били почти забравени. Получили са се съчетания от съждения като напр. *Хората са смъртни. Сократ е човек. Сократ ще умре*, които лесно са могли: 1. Да се брахилогизоват (*Хората са смъртни. Сократ ще умре*); 2. Да се разделят на независими *изречения* – в тях повторимите съставки (а) (b) и (c) заедно с твърдествеността на изказа изчезват; 3. Да се превърнат в обект на различни езиковедски описания.

По наследство, получено от средновековната логика, граматиката е продължила да се занимава с т. нар. общоотрицателни изречения (напр. *Никой елини не са българи*) или с т. нар. частноотрицателни изречения (напр. *Някои гръбначни не са бозайници*), без да си спомня за мястото им в аристотелевските имплицативни структури и без подобаващо да се разсъди напр. защо в старобългарски и в нашите дамаскини от XVIII в. са възможни две уж еднакви общоотрицателни фрази, но едната без, а другата с частица *не*: *Никън же рабъ можетъ дъвѣма господнома работати* и *Никън же рабъ не можетъ дъвѣма господнома работати*. Отговорът обикновено е, че първият случай е рабско подражание на *Οὐδεὶς δύναται δυσὶ κυρίοις δουλεύειν*. Но езикови раби ли са били в продължение на осем столетия половината български книжовници и докога синтаксисът, напр. в нашия случай, ще продължава да бъде *ancilla scholasticae*? Никой не се е запитал напр. не е ли възможно при разбиването на оригиналната *scriptura continua* отрицателната частица *ни* в част от случаите (при неотречен глагол), да бъде изписана отделно от местоимението: *Нн кын же рабъ можетъ дъвѣма господнома работати*? С връх на интонационната вълна в н от нн. И с това да се намекне, че в старобългарски е имало не само разказни отрицателни изречения, но и риторически въпроси с подсказан отрицателен отговор.

Още през Средновековието логиката, за разлика от риториката, се е само-

отстранила от езковите обекти, които са въпрос или заповед. Тя е предпочела да се съсредоточи само върху т. нар. повествователно или разказно изречение, назовано и *съждение* (англ. proposition), т.е. изречението (анг. sentence), в което две или повече понятия (англ. ideas), понякога наричани и думи (англ. terms), са съединени или разделени за утвърждение или отрицание. Етимологически обаче нашето *съждение* е равносилно на англ. *judgement* “отсъждане, присъда” (от лат. *iūdex* “съдия” > англ. *judge*), едва в по-ново време то, навярно през *private judgement*, е преминало в логико-терминологичното *judgment* “словесно изразено мнение”, което е трябвало да измести твърде психологизираното *propositio mentalis*. Вместо него, сполучливо или не, Готтлоб Фреге (1848–1925) е предложил нем. *Gedanke* (“nicht das subjective Thun des Denkens, sondern dessen objectiven Inhalt, der fähig ist, gemeinsames Eigentum von Vielen zu sein”). Но и в *Gedanke*, от нем. *denken* ‘мисля’ има несъмнена мисловна, сиреч субективна съставка – то се родее със старобългар. тѣжкѣ, новобългар. *тегля* (*тегля думите си* “говоря обмислено”), *тежнение*. Възможна е и интеррогативна (въпросителна) или императивна (заповедна) логика, в която въпросите и заповедите ще играят онази роля, която в традиционната логика играят разказните изречения. От българската народна песен са ни известни обаче само случаи, в които очакваните разказни изречения с *verbum dicendī* са заменени с въпросителни:

Димна гора Маркоѣ говореше:
 Айти Марко, айти добар юнак!
 Немой кжлни гора Димна-гора,
 Туку кжлни стара Самовила (а),
 Що собрала седумдесет кла’енци (b);
 Да изнесла на вжрф на планина (c),
 Да прода’ат еден бардак вода
 Един бардак за цжрните очи.”
Марко ли си с коня говореше:
 Айти коню, мое мило добро!
 Али можеш ти да ме изнесиш,
 Да отепам стара Самовила (а),
 Да растурам седумдесет кла’енци (b)”
Коня Марку ли му говореше:
 “Подстегни ме с дванаесет колани (d),
 Два-та ние да сѣ обидиме.”
 И му стегна дванаесет колани(d),
 И г’ изнесе ва вжрф на планина (c);
 Да отепа стара Самовила (а),
 И растури седумдесет кла’енци (b)”
 (Миладиновци, 9, великденска от Прилеп)

Въпросително подсказаната възможност в думите на Крали Марко (*Али можеш?*), които са равносилни на проблематичен изказ, е последвана от императив в думите на коня (*Подстегни ме!*), които са равносилни на аподиктичен изказ. Не може да остане незабелязано и усиленото наблюдаване чрез повтор

върху част от съдържателните звена – в отпечатания по-горе текст повтори-мостта личи в последователността на получерните маркери. Към тази народна песен ще се възвърнем още веднъж, за да проследим отношението на изрече-ното от певеца (в асерторичен изказ) към изреченото от разговарящите лица (Димна гора < Дивна гора, Крали Марко и коня), две от които не са човеци (за теорията на изречението ни е нужна праепоха, в която говори не само човеш-кият род, но изобщо вселената). Ще ни се освен това, според силите си, да се докоснем до всичко в българската словесност, което, като изначален принцип, се отнася до повтора. Но това ще стане, макар и невинаги по един и същи повод (и засега само в преднамерението), след като се кажат още няколко общи думи за *изречение*.

Първа забележителност на синтактичната наука е, че дори в много близки-те помежду си славянски езици, които са си влияли взаимно и в светогледно-културно отношение, словообразователната основа в изказа за разглежданото от нас граматическо понятие невинаги е единна – напр. *речення* у украинци, *изречение* у българи, *речѐница* у сърби и словенци, *сказ* у белоруси. Каква хубава вазовска дума, ще кажем за белоруското слово ние, но “изречение” ли е рус. *сказка* = бълг. *приказка*, която в нашето съзнание означава: 1. Насочващ към същността на разговора изказ в народен стил (*да си дойдем на приказка-та*); в мн. ч. – неодобрително-снизходително посрещани изговаряния (*празни приказки*). 2. Жанр в словеното народно творчество, пораждащ сюжетни тексто-ве с фантастични и митологични съставки (*било-небило*). Спомняме си за *zdanie* у поляци (с представка *z* от праслав. **jъz-* = бълг. *из-*; поморфемно пол-ският термин точно съответства на бълг. *издание*, но в същността си той е опит да се предаде със славянски морфемни латинското средновековно *propositio*). Не забравяме и за *věta* у чеши (същия корен вж. в старобългар. *съ-вѣтъ*, *отъ-вѣтъ*, *ѡ-вѣтъ*, *на-вѣтъ* – *зли навети и чемери* у П. Ю. Тодоров). Това разнообразие в славянските названия за едно и също понятие едва ли може да се обясни само с проява на т. нар. буржоазен национализъм, сиреч на заветна (от *ѡ-вѣтъ*) обич към родното, която е била особено силна сред част от любословците – ревни-тели за майчин език и негови пламенни радетели. Ще се отбележи, че зад пове-че или по-малко различните термини стоят всевъзможни традиции, а това ще рече и нееднакви възгледи за характерологията на изказа. За българското про-светно съзнание сръбската “народна” (*уз*)*речѐница* на Лала и Лола (и двамата в м. р.) не е еднозначна с тежката риторическа чешка *věta*, сродна със старобългар. *вѣтн* “оратор” на свиканото под свещения Перунов дъб *вѣште* (праслав. **vě-je*) на което са се вземали решения за живот или смърт, мир или война (пряк съответник на *věta* е напр. авест. *vaēva* “съдебно заключение”).

Втората забележителност е, че в университетските учебници по класически езици не се намира старогръцка, респ. латинска дума, която да отговаря на рус. *выражение* или *предложение*, фрэн. *proposition*, англ. *sentence*, бълг. *изречение* и т.н., въпреки че в езиковедската практика тези широко разпространени *vocabula* лесно се заменят (превеждат) взаимно. За античната научна мисъл изречението като предмет на граматиката не съществува. Твърде многопосоч-но е и по-общото старогръцко *ῥήμα* < *φρήμα* от корен **ver-* / **vor-*, сродно с лат.

verbum, англ. *word*, нем. *Wort*, бълг. *го-вор*, връзва от **veg-v-*, вж. и връськ от **veg-sk-*. То означава ‘реч, слово, глагол, заповед, забрана, закон, разказ’, т.е. почти всичко, което се побира в обертоновата триада А : I : U и може да бъде свързано с действието ‘говорене’. И по-късната европейска познавателност свидетелства, че под повърхността на “изречението” не стои единно научно мнение или предание, а множество сурогати (от лат. *sub-rogō* > *sur-rogō* ‘избирам някого на нечие място’), взети ту от логиката, ту от риториката, ту от юриспруденцията, които от Средновековието насам една през друга се самопредлагат и настояват да бъдат предпочетени за заместници на нещо, което в целостта на прасъщината си е безвъзвратно загубено. Оцелелите следи от него не са достатъчни, за да бъде то възстановено дори частично, а и всяко откъслечно пресъграждане поради непълнотата си би се оказало невярно. Нужно е, може би, явлението да бъде разбрано в изконната му истинност и в неговата всеобщност, която не се побира във филологическата догма от II в. пр. н.е. насам. Прояснението би трябвало да дойде постепенно и описателно, ще рече нетерминологички. За съжаление знанията, които са изложени в историческите граматички на отделните езици, включително и на българския, по много причини не са достатъчни. Едно от основанията за нашето несвършено сведение е краткостта на времето, в което съществува подложеният на промени “изреченски” обект в отделните езици. Затова съвсем основателни са някои по-нови гласове, според които за изреченската теория е нужна не само писаната история, но и неписаната предистория на *homo verbo agens*, който е несравнимо по-древен от *homo sapiens*. Гореказаното, в кръга на достъпното, не намалява ролята на религиозната литература, която е в основата на книжовността – в християнските страни напр. основополагащо е писменото предание и в двата Завета, Новия и Стария ($\text{Zаконъ} = \text{Zавѣтъ} = \text{гр. } \delta\iota\alpha\theta\eta\kappa\eta$ ‘последна воля, завещание’), които векове наред са предопределяли светогледа и начина да се разсъждава богословски, сиреч отвлечено. Предаността към традицията е подтик да се опазват първообразните модели чрез непрестанното им прилагане (усетът за риториката като $\tau\acute{\epsilon}\chi\eta\eta$). Но освен всичко друго същият усет е подсказвал, че трябва да се калкира синтактично. В противен случай общото достойние би се превърнало в нелеп аморфен разпад, в който съществуват само несъвместими идиолекти (собствени говори). А поне по замисъл Христовата Църква е съборна, ще рече католическа ($\kappa\alpha\theta\omicron\lambda\iota\kappa\acute{o}\varsigma < \kappa\alpha\tau\text{-} + \acute{o}\lambda\omicron\text{-}$ ‘цял, цялостен’), която обединява паството си чрез служба (литургия) на ‘общ език’ в смисъл на понятийна инвариантност.

Нашият книжовен български, един от най-старите литературни езици в Европа, име не повече от дванадесетвековна традиция. Зад нея обаче е културната приемственост от Античността, онаследена чрез византийската литература, чиито корени пък са в прадревностите на Близкия Изток и Средиземноморието, включително и богослужебните им практики. Но и тези корени, *sub specie aeternitātis*, не са достатъчно дълбоки, за да достигнем до същината на проявлението. Има и много по-късни, но не по-малко важни, и то български свидетелства, от Предвъзраждането, а и от по-ранното Възраждане, когато новият ни, ще рече нецърковен книжовен език е все още недоизграден.

Те подсказват как се е развивало и усложнявало почти в наши дни онова, което днес наричаме книжовно изречение. По-новият български списовател, дори когато е бил приучван на ретроградното “еленикò”, в някои отношения е потворчески от своя старобългарски събрат. Тъкмо защото не е съумявал да доусвои еленикòто. Естествено, за разлика от елиниста, той не робува синтактично на езика на византийската Църква, а се лута в намерението си, като истински възрожденски занаятчия, да си създаде свои собствени словесни калъпи (образци, ‘юрнеци, теркове’). Но и наблюденията, напр. над нашата дамаскинарска книжнина или над съчиненията на о. Неофит Рилски (1793–1881), не ще ни поведат право към първоосновите. От друга страна, подобно съзерцание не ни лишава съвсем от надеждата, че нещичко би могло да се извлече и от народната ни песен, където все ще има следи от твърде древно градиво. Същата мисъл ни подтиква да не се отказваме и от синтаксиса на старата българска литература, разглеждан в неговия най-широк обхват – напр. не само в буквените поредици от пунктуационен знак (точка) до следващия пунктуационен знак (пак точка), както към това ни тласка сегментацията в графичната традиция. Възможен е и очертаният вече път към по-големи цялости като към направа от сглобими съставки. Но нека пак да се възвърнем към поуката от неприликата в обозначаването на граматическите явления.

По разни съображения в различни клонове на знанието и в нееднакви времена с терминологична цел са бивали използвани старогръцките думи *ἄξιωμα* и *πρότασις*. С *ἄξιωμα*, което днес значи “изречение, за истинността на което не са потребни доказателства”, постепенно са започнали да си служат математиците (изпърво думата, образувана от *ἄξιόω* “смятам за достоен”, е означавала “достойнство, почит, слава”). Но дори през нашето Възраждане (В. Берон) аксиомата е само условното начало, което е свойствено на математиката. То е “едно основно положение (теорема) на всяка една друга чястна синтетическа наука”, което не бива да бъде надценявано (“аксиоми-тѣ често сж се приѣмвали за начала познания-та всякого рода; и тѣ сж се полагаги даже за основание на цѣли философски системи; и – такива погрѣшки сж били от най-големи-тѣ що сж се проявявали в областъ-та на науки-тѣ”). А *πρότασις* у Аристотел е ‘израз, който твърди или отрича нещо за нещо си’ (*πρότασις ἐστὶ λόγος καταφατικὸς ἢ ἀποφατικὸς τινὸς κατὰ τινα*). Обаче в границите на по-късното, вече не Аристотелево познание, включително и в логиката, *πρότασις* (от *προτάσσω* ‘поставям начело, отпред’) придобива и друго значение и тази двойкост в терминологическия процес поражда нежелана двусмислица. Същата дума *πρότασις* започва да бележи и първия дял на условния изказ *Ако* (I), *то* (II), чийто втори дял е наречен *ἀπόδοσις*. Припомняме, че *Ако* (I), *то* (II) не е онзи аристотелевски силлогизъм, чиято изконна словесна формула по-късно ще изисква “малък”, “среден” и “голям термин”, а преди това и задължителната за точността на израза съставка *ἀνάγκη* ‘по необходимост’ (вж. по-горе). От логиката *πρότασις* и *ἀπόδοσις* са пренесени в граматиката (като термини в т. нар. изречение за условие). Чрез гръцката калка в латински (*propositio* ‘първо изречение в условно изречение, но и изречение изобщо’), *πρότασις* възкръсва във френ. *proposition* > рус. предложение (от лат. *proponō* ‘поставям отпред,

излагам, разказвам, образувам първата съставка на силлогизма’). Такъв е пътят на “изречението” в новоевропейската научна традиция, включително и у нашите възрожденци, които са желали да бъдат верни на вече създадената руска граматическа наука (от времето на Михайло Ломоносов до средата на миналия век тя е по стъпките на немската граматическа мисъл).

В старобългарското книжовно знание обаче, в което несъмнено се крие и антично наследство, но слабо присъства теоретичната страна на старогръцката *ἡ λογικὴ τέχνη*, подобни двусмислици и преобразования не са настъпили. Източният средиземноморец не е бил склонен изобщо да разсъждава над логичността на словото в оня смисъл, който влагаме в думата “логично” днес. В християнски времена силата на Вярата е несравнимо по-важна от логикотехническият довод, който е човешко изобретение. Не напр. догмат за непогрешимостта на папата, а вяра в непогрешимостта и непоколебимостта на самата Вяра – ето кой е основният нравствен принцип на източнохристиянския вярващ, който на всяка крачка е трябвало да помни думите на Св. Василий Велики *πρόσεχε σεαυτῷ*. В най-абстрактен вид това би могло да бъде и вяра във възкресението на мъртвите (неунищожимостта на пратотема), проповядвана от Св. ап. Павел: “Ако няма възкресение от мъртви, то и Христос (ще рече Месията) не е възкръснал. А ако Христос не е възкръснал, то напразна е вярата ни”). Подобна е била и Вярата в Св. Троица, особено силна у Св. Константин Философ, която е била философски обоснована от източните Отци на Църквата. На Запад тя е била подменена с едно по-малко задължаващо *Credo* (“Символът на вярата” – *Вѣрѣю во ѿднинаго Бѣга Оца, Вседержителя, Творца небъ и земли, видимымъ же всѣмъ, и невидимымъ*), което всеки поданик на Карл Велики (800–814) е трябвало да знае наизуст, но което западните епископи в IX в. са били длъжни да прередактират всеки за себе си. Подобен текст е съчинил и Св.Методий (включен като гл. 1 от Пространното му житие), когото папа Андриан II (867–872) изпратил в *Sirmium* (Сремска Митровица) за духовен глава на словенете в Илирик: *въ влгъ н въсемоган* (панонска форма с изгубен назализъм, успоредна на *въсемогън*) *нже естъ створнагъ ѿ невзгитна въ згитне въслауьскя виднама н невнднама*. Впрочем *Боже всел тварн н знднтелю виднмзгнмъ н невнднмзгнмъ* богословски присъства и в началото на “Азбучна молитва” от Методиевия ученик Константин Преславски.

В Древна Гърция словесното майсторство (*ἡ λογικὴ τέχνη*, където *τέχνη* е ‘изкуство, художество, наука, занаят’) се е развивало и усъвършенствало предимно в съдебната дейтелност, както и в занаятчийското (само)обучаване на ораторите и граматичите. Склонни сме да си обясним упадъка на обществената реч в елинистичната епоха (III– II в. пр. н.е.) с промените в политическия живот по време на монархията на Александър Македонски и неговите приемници. Тогава гражданската и отчасти съдебната реч са били загубили предишното си значение, но пък е нараснала значимостта на преценките за литературните текстове. Голяма част от гръцкото езиково познание е било усвоено и продължено в Рим чрез преводи на латински и латинско осмислящо преобразуване. Във Византия, пряката наследница на елинизма, където не е имало нужда да се превежда, не са изпъквали недостатъците на по-новите европей-

ски терминотворци. Често те са калкирали по навик – непридирчиво, без старание да вникнат в същността, в етимологиите и употребите на онези отделни речникови единици, които са били на път да се превърнат в особени специализирани изрази (*termini technici*). От друга страна е очевидно, че в Западна и Средна Европа ведно с елинските думи в латинска метаморфоза не е бил възприет и елинският метафоричен и диалектичен (изпърво ‘разговорен по същност’, от *διαλέγομαι* ‘разговарям’) начин на мислене, който да бъде съчетан с новото християнско вдъхновително приповдигане на речта. То обаче е свойствено на Първоучителите и на техните ученици (Господа Духа посълн живѣщаго да въздъхнеть въ срѣдѣцн мн слово – Константин Преславски). Подемът на речта е бил присъщ на проповедниците на вярата и на борците за богословско възтържествуване в многобройните диспути. Образцови за любословците са теоложките спорове на Св. Константин Философ и апологията на Черноризец Храбър *О писменехъ*, в които защитата полемически (войнствено) срутва принципите и доводите на противниците и сломява словесното им оръжие. Старобългарските книжовници са силни в риториката и в песенното сложение, но не и в тънкостите на граматиката. За действия източнохристиянски духовник е било по-важно творческото устремление, въодушевеността в съчетаването и целенасоченото обединяване на нееднородното, откривателството и изобретяването, а не графичното възпроизвеждане по непоклатими правила на вече готовото, не безцелното трупане на културно достойние в предвара на духовната недостатъчност през дни на изпитания и упадък.

На гръцка християнска почва, след появата на Онзи, Който съди над живите и мъртвите, след тържеството на неизменящия се Стар Завет, който е и Закон, а и на правилата на Светите апостоли, “логиката за юристи” е трябвало рано-късно да залезе. За Византия и прилежащите ѝ страни не са характерни западноевропейските средновековни адвокатски колегии, създадени в люпилнята на юридическите факултети. За Изтока *ἡ λογικὴ τέχνη* не е и теория, подобна на философската метафизика, която ще прерастне в исихазъм. От елините са всички изкуства (по Пространното житие на Св. Кирил), но тези изкуства обогатяват душата, без да имат практическа цел. *Μηνοτεχνηντα < πολυτεχνίτης* (от *τεχνίτης* ‘художник, майстор, занаятчия, измамник, хитрец’) в преведения от гръцки старобългарски “Физиолог” е лисицата, която, естествено, не може все пак да бъде християнски субект за пример и подражание, но може да обогати представата на лаиците за безсмъртието на душата.

Първообрази на много човешки качества са вродените свойства на някои животни (*хитър като лисица*), които сякаш са част от човешкото общество (*Кума Лиса*). В приказките – разпилени, зглъхващи спомени от отминали хилядолетия, а и в басните, животните и другите нечовеци (и конят, и Димна гора в цитираната по-горе народна песен) говорят с човешки гласове. Спомняме си и за старото *Словоно* (вещаещо със шума на вълните си) *озеро* и за изпълнения с речовитост *Словутич* (*Slovq-t-it-j-), син на *Slov-qt- (име на река, край която са живели част от източни славяни). Но древните терминотворци не са искали

да се вслушват в не книжовната словесност (идеалът е слово божествено, кзынжынаѣ словеса) и следователно не са чували вселенския всеговор, с който са продължавали да живеят ония люде, които са в досег с природата. Ще прибавим, че изконните съображения често са скрити в забравени и неясни за нас, поради промяната им, традиции – напр. в граматическия $\pi\tau\acute{\omega}\sigma\iota\varsigma$ > *надеж* нищо не пада и в $\epsilon\gamma\kappa\lambda\iota\sigma\iota\varsigma$ > *наклонение* нищо не се накланя.

Както твърди Василий Абаев (1900–2001), към чието езиковедско дело (с мощен начален тласък в 30-те години на XX в.) напоследък се обърнаха “многотехнитите” японци, въвеждането на *termini technici*, сиреч технизацията на езика за сметка на метафоричността му, е истинско благо. Терминологизирането, отбелязва изтъкнатият ученик на Николай Мар (1864–1934), спестява на обществото сили, избавя го от непосилния труд всеки път да търси нови основания за преносна употреба и с това коренно да преустройва речта си (и чрез граматическа смяна на корените в изказа за вещите и понятията). “Но, с другой стороны процесс технизации несет в себе ... могучую унифицирующую тенденцию, которой живое семантическое сознание сопротивляется. Если в процессе своего создания язык сам по себе есть некая идеология, то с течением времени он все более становится техникой для выражения других идеологий, техникой для обслуживания общественной коммуникации. Язык будущего человечества нельзя представить в себе иначе как языком предельной технизации”. По стъпките на Август Шлайхер (1821–1868) В. Абаев отбелязва, че творческата епоха в развоя на езика съвпада с идеологическите и социалните процеси в най-дълбока древност и че на съвремеността са ѝ по-свойствени техническите и приспособителските заемки. За осъществяване на тази технизация е спомогнал и терминът *изречение*, който се основава на някаква интуиция, на неясно прозрение за същността на обекта. На провиденчеството в езиковото съзнание се гради и теорията за изречението в т. нар. трансформационна граматика, за която ще стане дума по-нататък.

Стара истина е, че в употербата на термините няма никаква изначална точност и непоколебима строгост, каквито съвременната наука е склонна да им припише. При своето възникване те са живи, още незакостенели, създаващи ярки образи метафори, които постепенно, и поради смяната на обществените условия, са губили яснотата и отчетливостта си. А именно изискването за очевидност, а не за често неразгадаема метафоричност (същинска нейна област е гатанката) е първостепенно положение в класическата гръцка традиция. Има и случаи на невинаги мотивирано за нас пренасяне (метафоризиране) на думи от една човешка дейност в друга. Нека за пример ни послужи пак терминът *съждение* (< рус. *суждение*). Той предава произлязлото от $\alpha\pi\omicron\phi\alpha\acute{\iota}\nu\omega$ (‘обявявам, показвам’, в съдебната практика ‘обявявам решение, присъда’) старогръцко съществително $\alpha\pi\omicron\phi\alpha\sigma\iota\varsigma$, което в учебниците по история на логиката често е равносилно на *изречение*. Първоначалното му местоизговаряне би трябвало да е съдилището, където се е решавало кое е право и кое не е. Преносимостта на значението се крие във възможностите на самата дума, но по правило метафоричността се осъществява чрез общественото поведение.

Да не забравяме, че в съда, както впрочем и на футболното игрище, “критерий за правда” често е самият съдия (гр. *κρίτης*) и че понятието *κρίσις* ‘отделяне, разделяне, раздор, спор, борба’, без сюжетното разпознаване на което не е възможен анализът на нито една вълшебна приказка, в древните човешки съжителства е имало ясни ритуални очертания. Те ще прерастнат в ‘съдебно разследване, присъда, отсъждане, осъждане, съд, съдилище, правосъдие, наказание’, срв. с производното *κρίτήριον* ‘признак, отличителен белег, съдилище, съд, присъда, съдебен процес, съдебно дело’.

В Средновековието “критерият за истинност” (критерий на правдата) като теоретичен проблем е бил прехвърлен от представителите на практическата юриспруденция към философите, които са настояли да се прави разлика между *enunciatio* (утвърдителен или отрицателен изказ, респ. изказ за съществуване или несъществуване) и *propositio* (изказ, с който, по Аристотел, се предлага истина или лъжа). Вж. напр. “*Omnis oratio que necesse est aliquid de aliquo vel asserere vel negare, si, ut vel esse vel non esse significat, consideretur, enunciatio dicitur; sin ut veram vel falsum propositio appellatur*”. Така е според родения в Крит, но по-късно преселил се в Италия Георги Трапезунтски (ок. 1393–ок. 1454), чиято “*Dialectica brevis*” е издадена в Кьолн в 1526 г. *Сентенции* пък, мъдри мисли на починали люде, някога най-често са могли да се прочетат на надгробните плочи, в близост до масичките, на които живите са оставяли храна за покойниците. Но и съдилащата преди векове не ще са били същите. Защото напр. простолудието в Русия е ходило да се съди при т. нар. *мировой судья*, който е действал според онова, що се (недо)научава в ополячената киевска бурса (от среднолат. *burse* ‘студентско общество с обща каса’; сродно с итал. *borsa*), която не се съобразява със селското обичайно право под свещените дъбове на прадедите (там се искало клетва пред бог Перун или пред огън и вода – *Гръм да ме тресне!*, *Огън да ме изгори!*, *Мътните да ме вземат!*). А западноевропейските рицари са се изправяли един срещу друг в лют двубой на т. нар. “Съд божий”, пред забравения пратотем, където безусловно прав, без всякакви мирски докази, е онзи, който е победител. На свой ред *sententia* е предполагала *sēnsus* (от стара “сакрална” и-основа) сиреч ‘усещане, чувство’ за въздействие откъм света на мъртвите. И сега сборниците сентенции съдържат мисли на люде, които са си отишли преди векове и хилядолетия – те ни предават мъдростта на Първоначалието, идваща от отколешни времена, завещана от някога живелите.

Ровенето в същността на пранещата може би ще се поотложи и позабави (сѣтъ же н ннн отвѣтън. аже нндъдѣ речемъ. а нзнѣ нѣстѣ вѣрма), въпреки че видението за историзъм (подобно на антагониста във вълшебната приказка) ще ни гони упорито и непрекъснато. Искаме да сме рационални и поне привидно да стъпим на по-здрава почва. Така си спомняме пак за следаристотелевската схоластична логика. Тя ни съветва да избягваме етимологическите разсейки на мисълта (в библейски времена те са се отнасяли, защо ли, главно до личните и местни имена) и да си послужим с т. нар. аналитично определение, което се основава на най-същественния признак. В тъмнината на отдавна отминалите епохи признакът обаче губи очертанието си и става призрачен. Ако се опитаме

да избягаме от едва доловимите посегания на прабитието, рискуваме да изгървем окончателно историческата нишка и с това безвъзвратно да се окажем извън науката. Тъй или иначе, древността със своите твърде отдалечени, несъвременни практики ни отклонява от понятието *изречение* – в нея то или не съществува, или е несъвместимо със сегашния смисъл на понятието, което често има и графическа опора (“нещо, което започва с главна буква и завършва с точка”). В старата българска писмена епоха обаче няма разлика между “точка” (този пунктуационен термин е русизъм, от *тъчка* – място, където затъкваме, забождаме, всъщност позадържаме върха на перото) и “запетаика” (от рус. *запятая*, а то от старобълг. и старорус. *зпѣатн*, място, на което за кратко запъваме, спираме да чертем букви – в по-старото българско училище са казвали на запетаиката *запнялка*, а у Ив. Богоров тя е *кривичка*; в граматиката на Ив. Богоров препинателните знаци са наречени *прѣпъвателны знакове*, знаци, на които се препъваме). Поради разликата в правописните правила критерият “главна буква в началото на изречението и точка в неговия край” е неприложим спрямо старобългарските текстове (химническите творби, които са със своя собствена пунктуационна система, заслужават да бъдат разгледани отделно).

Що се отнася до съвременния човек, той в част от дейностите си (напр. в неофициалната телекомуникация) е готов да се откаже и от главните букви, и от запетаиката, и от отдръпването в началото на абзаца, което някога е било безусловно задължително. Преди десетилетия в началното ни образование този отстъп започваше “два пръста” от полето, сиреч от отвесната линия, бележеща началото на редовете в школската тетрадка. В тези “два пръста”, проектирани като “мислен квадрат” някога, главно в западноевропейската книжовна традиция, се е поставяла украсена инициална буква. Тя е била изрисувана отделно (понякога от друго лице), след като вече е била изписана цялата страница. Със синтаксиса в границите на абзаца в творчеството на Патриарх Евтимий, водейки се от червенослова, (употребата на червено мастило), сиреч от т. нар. *gubrica*, у нас успешно се занимава Екатерина Дикова (род. 1975 г.), която установи, че при поставянето на най-честия препинателен знак, точката, всеки от обследваните старобългарски книжовници е имал “собствена честота”. В каква степен тя е зависела от мнемоничните способности на преписвача или от чувството му за ритъм (изоколонност) и какво всъщност заграждат точките, са въпроси, които чакат бъдещ отговор. Главен предмет на проучване у Е. Дикова е стилът “плетение словес” (своеобразна система от повтори), който е съществувал и в Античността. Чрез проучването на това явление можа да се разшири представата за обема на средновековното книжовно изречение – лингвистична единица с твърде широк обхват. Но още преди това ролята на словесния повтор като гравивен принцип в рамките на абзаца бе подробно изтъкната от М. Байрамова в анализа ѝ на практиките у българския дамаскинар. Най-важното значение на предложените от авторката синтактично-стилистични етюди е, че бе установено разположението и кумулацията на съюзите в ритмична цялост – с това се разшири и представата за ролята на свързващите звена в българските средновековни текстове (те са по-големи от изречението в

традиционната съвременна представа за него и са съпоставими с т. нар. *сложен период* у възрожденските граматичи, които подкрепят нагласата на текстосъставителя за по-строен ритъм на текста).

Но схоластичното (под тази дума разбирам неисторичното) знание отказва да борави с периоди и настоява ли настоява и днес, както и преди повече от сто години, за точна дефиниция на изречението. Такива дефиниции, казват, имало няколко хиляди, но за нито една от тях не е признато, че е безукорна от гледище на логиката и(ли) граматиката. *Definitio fit per genus proximum et differentiam specificam*. Дефиниция се осъществява чрез най-близкия род и видово отличие. Така е в традицията на аристотелевската логика. Но сякаш не можем да налучкаме стъпалата на онази невидима стълбича, ако пътят е от общото към частното, по която по-малко общите понятия са поставени над по-общите. Нито *definiendum*, нито *definiens* при нас могат да бъдат пряко показани, а да си служим с модели или аналогии, които рано или късно ще започнат да куцат (*omne simile claudicat*), не ни се иска. Може би т. нар. *genus proximum* тук е нещо премного универсално, нещо, което е присъщо на всички праотколешни човешки прояви. Допустимо е то да граничи с обществената всецялост, с непрекъснато осъществяваната всемирност на обичаите, с примитивния нравствен космос. В такъв случай до *genus proximum* ще се доближим след редица вниквания, след отказ от по-късните наслоения, които ни заслепяват с яркостта си и ни пречат да видим изконното естество. Престои ни трудно завръщане в отдавна приключили предисторически епохи, с надежда, че там ще проблесне тъй нужната ни за праизреченската същност светлина.

Използвана литература

- BOPP, F. (1816): *Über die Verwandtschaft der malayisch-polynesischen Sprachen den indisch-europäischen*, Abhandlungen der Berlinischen Akademie der Wissenschaften, Frankfurt am Main.
- CHOMSKY, N. (1968): *Language and mind*, New York. (Името трябва да се произнася *Хомски*, както се е самонаричал авторът, то е фонетичен вариант на *Тома > Фома*)
- DESCARTES, R. (1902): *Oedam*, Publiées par Ch. Adam et P. Tannery, Vol.VI, *Discours de la méthode*, Paris.
- HUMBOLDT, W.von (1936): *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*, Berlin.
- OSTHOFF, H. Dr., Dr. K. BRUGMANN (1978): *Morphologische Untersuchungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen*, Erster Band, Verlag von S. Hirzel, Leipzig.
- PAUL, H. (1920): *Prinzipien der Sprachgeschichte*, Halle a. S.
- SAUSSURE, F. (1931): *Cours de linguistique générale*, Paris.
- SÉROIT, P., D. SAMAIN (2008): *La structure de la proposition. Histoire d'un métalangage*, Cahiers de l'ILSI. Université de Lausanne, N°25.
- WUNDT, W. (1904): *Völkerpsychologie*, Erster Band. *Die Sprache*, Leipzig.
- ВЕСЕЛОВСКИЙ, А. Н. (1908): *Собрание сочинений*, Т.II, *Поэтика*, вып. I, Санкт-Петербург.
- ВОЛОШИНОВ, В. Н. (1930): *Марксизм и философия языка. Основные проблемы социологического метода в науке о языке*, 2 изд., Прибой, Ленинград.

- ВОЛОШИНОВ, В.Н. (1995): *Философия и социология гуманитарных наук*. Валентин Волошилов, Аста-пресс LTD, Санкт-Петербург.
- ГЕОРГИЕВ, Н. (1976): *Българската народна песен. Изобразителни принципи. Структура. Единство*, Наука и изкуство, София.
- ИЛИЕВА, Л. (2001): *Увод в езикованието*, УИ “Неофит Рилски”, Благоевград.
- ИЛИЕВА, Л. (2005): “Античният логически парадокс ‘Крокодилът’ и кореспонденцията на цар Симеон”, в ...**НЪСТЪ ОУТЕННЪ НАДЪ ОУНТЕЛЕМЪ СКОМЪ**. Сборник в чест на проф. дфн. Иван Добрев, член-кореспондент на БАН и учител, УИ “Св. Климент Охридски”, София. с. 198-200.
- КАРАГЮЛЕВ, К. (1912): “По Wundt’овата дефиниция на изречението”, в *Сборник в чест на проф. Л. Милетич по случай 25-годишната му книжовна дейност 1986-1911. От учениците му*, София, с. 398-414.
- КУРТЕНЭ, Бодуэн де (1963): *Избранные труды по общему языкознанию*, Т.1-2, Академия наук СССР, Отделение литературы и языка, Издательство академии наук СССР, Москва.
- МАРР, Н. Я. (1933): *Вопросы языка в освещении яфетической теории*, Библиотека Государственной Академии истории материальной культуры.
- ПОПОВ, К (1963): *Съвременен български език. Синтаксис*, Наука и изкуство, София.
- ТЕОДОРОВ-БАЛАН, А. (1940): *Нова българска граматика*, София.
- ТЕОДОРОВ-БАЛАН, А. (1947): *Състояние на българската граматика*, София.
- ТЕОДОРОВ-БАЛАН, А. (1956): *Български записи*, София.
- ФРЕЙДЕНБЕРГ, О. М. (1997): *Поэтика сюжета и жанра*, Лабиринт, Москва.
- ЯНАКИЕВ, М. (1960): *Българско стихознание*, Наука и изкуство, София.
- ЯНАКИЕВ, М. (1977): *Стилистиката и езиковото обучение*, Народна просвета, София.